

WŁADYSŁAW HERMANOWICZ

MONOGRAFIA ARCHITEKTURY KOŚCIOŁA OO. KAPUCYNÓW
P.W. ŚŚ. PIOTRA I PAWŁA W LUBLINIE¹

Temat tej pracy, „Monografia architektury kościoła kapucynów w Lublinie”, obejmuje nie tylko opracowanie monograficzne samego kościoła, ale i problem kościoła zakonnego kapucynów. Ponadto zostaną podane wiadomości o architekcie i budowniczym kościoła lubelskiego, bliżej naświetlające sprawę jego autorstwa.

I

Kościół oo. kapucynów p.w. śś. Piotra i Pawła w Lublinie ufundował książę Paweł Karol Sanguszko, jeden z większych dobrodziejów tego zakonu w ogóle². Dnia 3 XII 1721 r. Sanguszko, po rozmowie przeprowadzonej z komisarzem generalnym polskiej prowincji o. Benedyktem z Vetricano, postanawia ufundować kapucynom w Lublinie kościół z klasztorem. Ponadto kasztelanowa wołyńska Jadwiga Zahorowska, niezależnie od fundatora, ofiarowuje kapucynom swój dworek w Lublinie leżący przy Trakcie Krakowskim w pobliżu kościoła oo. bonifratrów oraz 30 tys. florenów polskich³. 22 IV 1722 r. Sanguszko kupuje plac

¹ Niżej rozprawa oparta jest na pracy magisterskiej, pod tym samym tytułem, wykonanej pod kierunkiem Doc. Dra A. Maślińskiego w r. 1967. Do jej powstania oraz ukierunkowania przyczynili się również: Prof. Dr P. Bohdziewicz i Asystenci Sekcji Historii Sztuki KUL. Ponadto bardzo dużo materiałów źródłowych udostępnił kapucyn o. Gabriel — Dr Jan Bartoszewski. Autor w tym miejscu pragnie im gorąco podziękować za okazanie pomocy.

² J. Bartoszewski OFM Cap., Powstanie i organizacja polskiej prowincji kapucynów, 1681—1784, Lublin 1962, maszynopis.

³ Ibidem. Cytowana praca dra J. Bartoszewskiego wskazuje na dwa nowe źródła nie uwzględnione w dotychczasowych publikacjach. Pierwsze z nich, tzw. Libellus Memoriarum [...], jest księgą pamiętniczą fundacji lubelskiej, która zawiera zbiór dokumentów dotyczących tejże fundacji, zebranych jeszcze przed położeniem kamienia węgielnego pod kościół. Księga ta znajduje się w Archiwum Kapucynów — Nowe Miasto n. Pilicą. Następnym źródłem są roczniki polskiej prowincji kapucynów: Annales Provinciae Polonae [...], t. I, rkps Bibl. Uniw. Warsz.

pod przyszłą budowę, leżący przy Trakcie Krakowskim w pobliżu własnego pałacu⁴. W tym też czasie kapucyni otrzymują zgodę na fundację lubelską od generalnej władzy z Rzymu⁵. W samym Lublinie założeniu nowej fundacji sprzeciwiały się zakony żebracze oraz magistrat, który nie chciał wyrazić zgody na powiększenie działki budowlanej, uniemożliwiając kupno placów znajdujących się w sąsiedztwie planowanej budowy. W sprawie tej aż dwukrotnie interweniował król August II⁶. Kiedy ostatecznie pokonano trudności, w dniu 2 XII 1723 r. plenipotent Sanguszki zawarł w Lubartowie kontrakt na budowę kościoła z architektem warszawskim Karolem Bayem. Ze strony zakonu był obecny komisarz generalny o. Benedykt z Vetriano. Kopię kontraktu sporządzono 8 XII 1723 r. i oddano kapucynom⁷. Z kontraktu wynika, że architekt Karol Bay podjął się wystawić kościół i klasztor z całkowitym wyposażeniem „podług Abryssu Xsieżęciu IMci oddanego” za sumę 133 684 florenów polskich, płaconą ratami w ciągu pięciu lat, licząc od daty zawarcia kontraktu. Prace przygotowawcze nad „fabryką” trwały przez lata 1724—1726. Fundamenty pod klasztor położono 11 V 1725 r., a 23 V 1726 roku kamień węgielny pod kościół. Uroczystości erekcji dokonał ks. Walenty Głębowski, kanonik kolegiaty lubelskiej, w obecności fundatorów i członków magistratu. Od 1726 r. zaczęła się regularna praca nad wznoszeniem kościoła. Budowniczym był prawdopodobnie Jan Bay, bratanek Karola Baya⁸. Całkowite ukończenie prac budowlanych, wraz z urządzeniem ogrodu klasztornego, nastąpiło dopiero na wiosnę 1733 r. Kościół konsekrował biskup chełmski ks. Szaniawski⁹ — 16 VIII 1733 r.

Dalsze koleje losu dla architektury kościoła lubelskiego były tak pomyślne, że do czasów dzisiejszych budowla przetrwała w nie zmienionej postaci, wyłączając jedynie dobudowaną w latach 1835—1860 kaplicę neogotycką¹⁰. Natomiast wewnątrz kościoła w czasach późniejszych ule-

Natomiast do opracowania: X. A. W a d o w s k i, Kościół i klasztor OO. Kapucynów w Lublinie, Bibl. PAN Kraków, mikrofilm — należy ustosunkować się krytycznie, ponieważ w niektórych momentach jest sprzeczne ze źródłami, co wykaże dalszy tok pracy.

⁴ W a d o w s k i, op. cit.

⁵ Libellus Memoriarum [...].

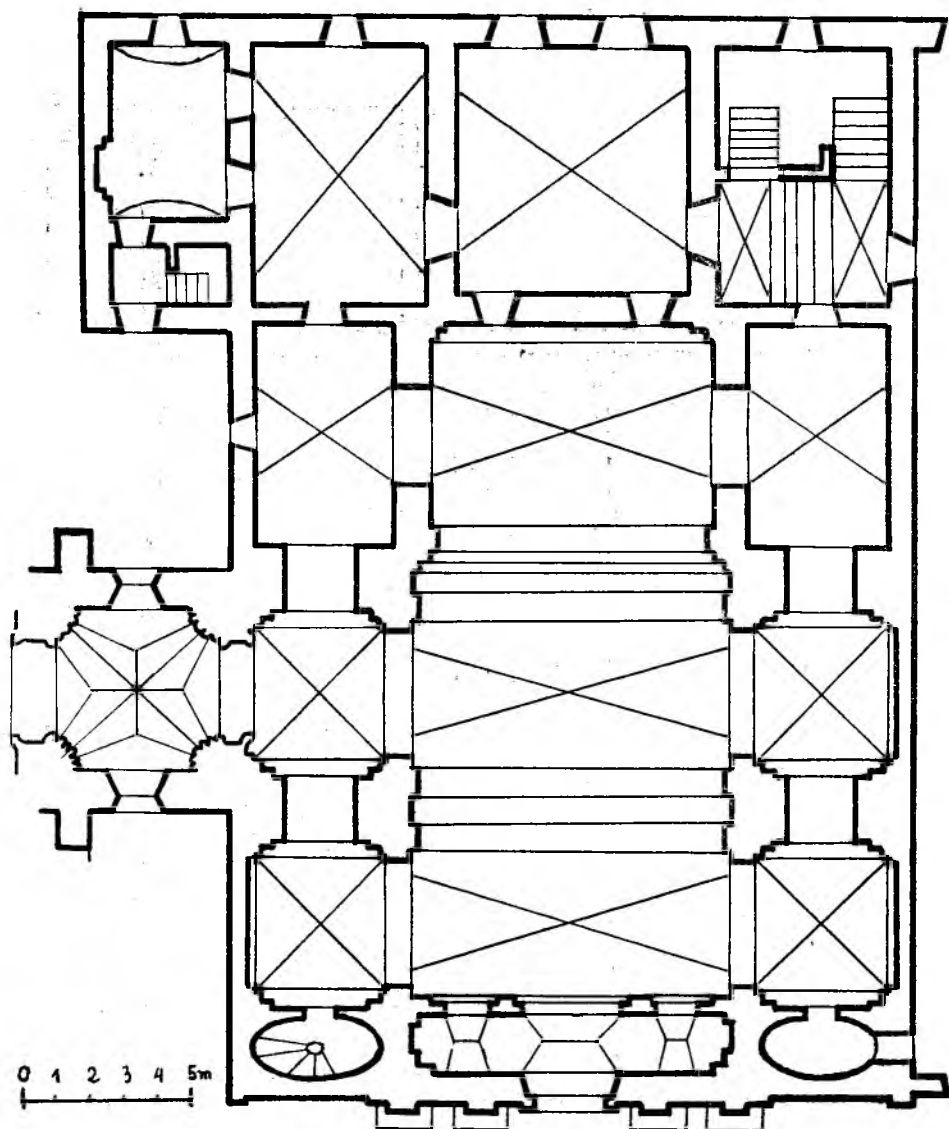
⁶ B a r t o s z e w s k i, op. cit.

⁷ Zob. Aneks; ponadto: Libellus Memoriarum [...]; Annales [...], t. I, s. 175; W a d o w s k i, op. cit.

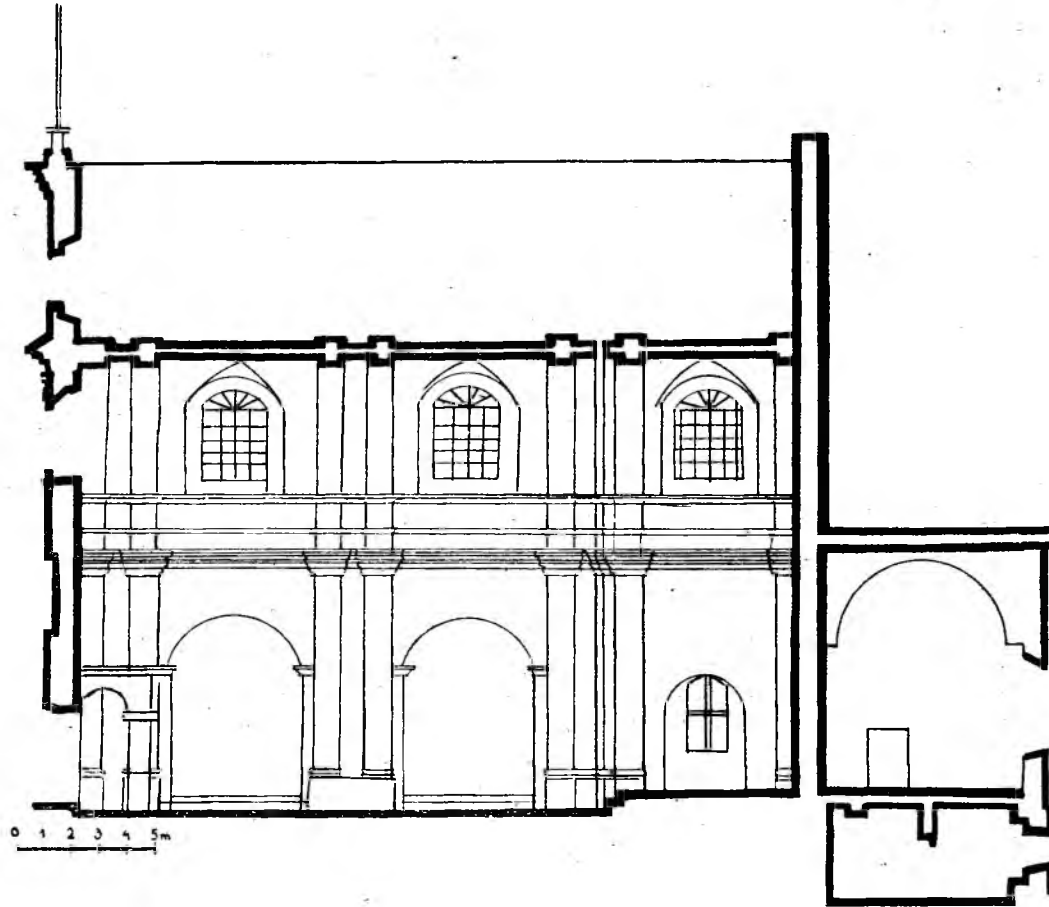
⁸ Ten problem, tu rozstrzygnięty, wyjaśnił w toku dalszej pracy wiadomości o rodzinie Bayów.

⁹ W a d o w s k i, op. cit.; Annales [...], t. I, s. 277.

¹⁰ P. Giżycki, Bieg życia chwalebny w Herbowym Marszałka WXL Pawła Karola Olgerda Lubartowicza Sanguszka Starosty w Lubelskiem swojej Fundacji Kościele WWOO Kapucynow Roku Pańskiego 1751, Lublin, 1751 r., s. a₁, a₂, b;

1. Plan lubelskiego kościoła kapucynów

2. Przekrój wzdłużny lubelskiego kościoła kapucynów

gło zmianie. W 1769 r. wskutek pożaru spaliły się wszystkie ołtarze¹¹. Ocalały i przetrwały do dziś uratowane przez zakonników obrazy olejne, umieszczone w ołtarzach kościelnych¹². Z pewną dozą prawdopodobieństwa możemy ustalić, że obecne ołtarze pochodzą z lat 1782—1784¹³. W związku z dobudowaniem kaplicy neogotyckiej przeniesiono jeden z czterech ołtarzy bocznych do kościoła na Czwartku w Lublinie¹⁴. Ponadto w ciągu wieków zmieniło się usytuowanie kościoła. Pierwotnie kościół był wznoszony na peryferiach Lublina, natomiast dziś ta część miasta jest jego centrum. Należałoby dodać, że kamienne figury patronów kościoła, umieszczone na fasadzie, stoją tu od początku wzniesienia fundacji¹⁵.

II

Dziś kościół kapucynów fasadą ustawioną od północy wychodzi bezpośrednio na ul. Krakowskie Przedmieście, biegnącą w linii wschód—zachód. Od strony zachodniej łączy się z dwukondygnacyjnym klasztorem założonym na planie prostokąta, tworząc z nim zwarty kompleks budynków widoczny wyraźnie z Placu Litewskiego, który leży po przeciwnej stronie ulicy. Całe to założenie znajduje się obecnie w pięciokątce utworzonym przez ulice: Krakowskie Przedmieście, Kościuszki, Pstrowskiego, Narutowicza i Osterwy (d. Kapucyńska). Dawniej cały teren zakreślony przez wymienione ulice był ogrodem klasztornym, dziś natomiast obrzeża tego wieloboku są zabudowane.

Sam kościół zbudowany jest na planie podłużnym, jednonawowy z prezbiterium nieco węższym oraz rzędami kaplic po bokach nawy i prezbiterium, wypełniającymi całe założenie do prostokąta (il. 1). Przestrzennie kościoła jest założeniem bazylikowym, w którym nawa i prezbiterium są jednakowej wysokości. Wnętrze nawy dzielą pary pilastrów toskańskich, stojących na wspólnym cokole, na dwa przęsła (il. 2 i 3). Przy czym pilastry skrajne, ustawione w kątach nawy, są zgięte wzdłuż

E. Ziemięcka, *Kaplica Niepokalanego Serca Maryi przy kościele OO. Kapucynów w Lublinie*. „Pam. Rel.-Moral.”, 1860, ser. I, s. 313—320.

¹¹ Wadowski, op. cit.

¹² Ibidem. Obecne obrazy, znajdujące się w ołtarzach, zostały zbadane przez konserwatora mgra Marka Kaszyckiego z KUL-u, który udostępnił autorowi wiadomości, iż niektóre z tychże obrazów posiadają sygnatury „P. van ROY” i datę „1720”. Por.: Thieme, Becker, *Allgemeines Lexicon der Bilden Künstler*, Leipzig 1907—1950, t. XXIX, s. 129.

¹³ Wadowski, op. cit.

¹⁴ Na podstawie wizji lokalnej.

¹⁵ Giżycki, op. cit.

osi. Płaszczyzny pół pomiędzy pilastrami wypełniają arkady prowadzące do kaplic. Pełne belkowanie z silnie zdwojonym gzymsem obiega wokół nawę oraz jednoprzęsłowe prezbiterium, w którym stoją na krańcach przeszła już tylko pojedyncze pilastry, przy czym pilastry ustawione przy ścianie zamykającej prezbiterium są zgięte wzdłuż osi (il. 4). Ponad gzymsowaniem znajduje się ścianka attyki, na której opiera się kolebka sklepienia ze styicznymi lunetami.

W opracowaniu architektonicznym nawy i prezbiterium zwracają uwagę dwa przenikające się podziały architektoniczne: horyzontalny — silnie wystające gzymsowanie oraz wertykalny — pary pilastrów przechodzących poprzez gierowanie belkowania, zdwojonego gzymsu i ściany attyki w pasy gurtowe sklepienia.

Po bokach nawy znajdują się cztery jednakowe kaplice sklepienie krzyżowo. Kaplice są z sobą połączone niskimi ościeżami przepnutymi w murze dwumetrowej grubości. Tak znaczna grubość murów poprzecznych spełnia tam zadanie konstrukcyjne, dźwiga sklepienie nawy, które dodatkowo zostało wzmocnione żelaznymi klamrami.

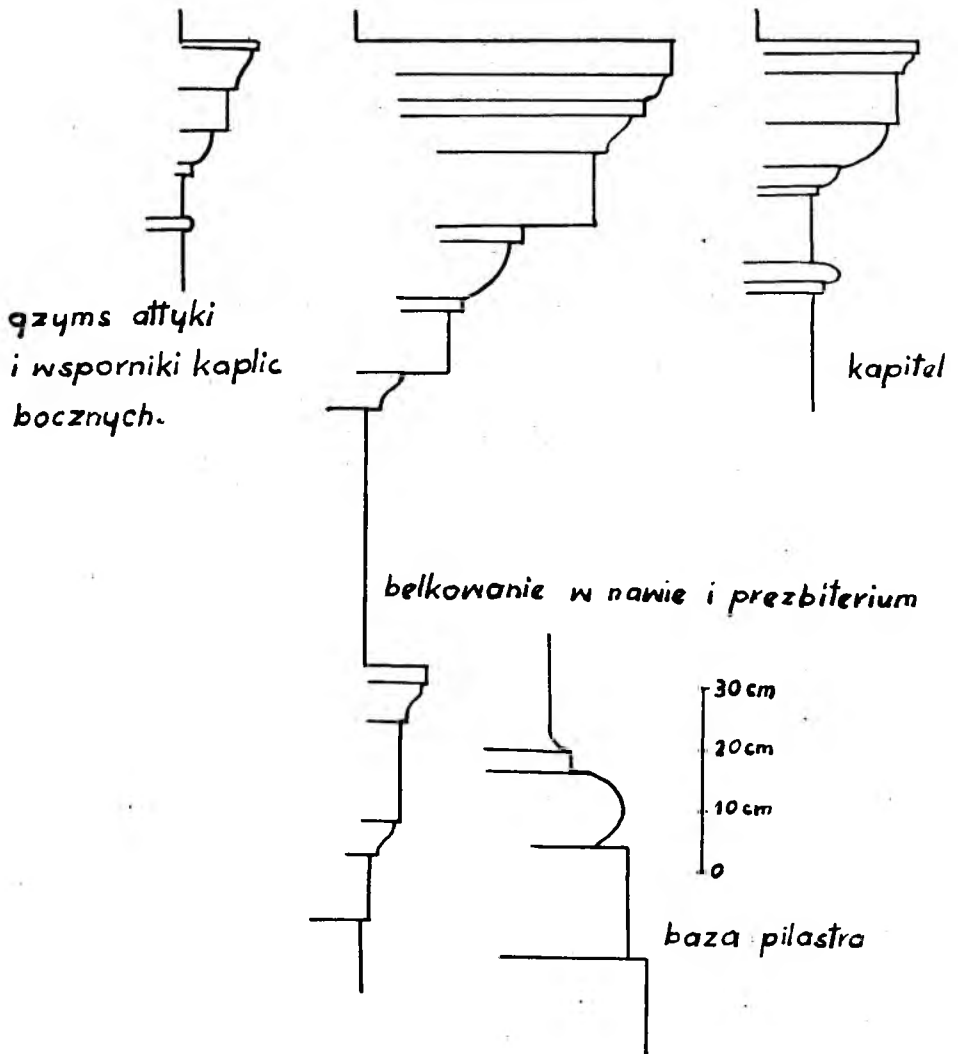
Nie posiadające okien kaplice otrzymują światło z nawy, którą oświetlają duże okna w polach tarczowych lunet sklepienia. Opracowanie architektoniczne kaplic jest jednakowe. Zewnętrzne ich ściany wypełniają ślepe arkady, w czterech kątach są ustawione zgięte wzdłuż osi pseudopilastry przechodzące w pasy gurtowe. Moment horyzontalny w kaplicach wprowadza gzyms o profilu identycznym z gzymsikiem wieńczącym ściankę attyki w nawie (il. 4). Gzyms ten, obiegając wokół wnętrza kaplicy, zachodzi aż na filary arkad, stykając się z pilastrami nawy.

Po bokach prezbiterium znajdują się dwie podłużne kaplice sklepienie kolebką z lunetami, połączone z pozostałymi kaplicami i otwarte do prezbiterium niską arkadą. Są to dawne kapucyńskie spowiednice¹⁶. Brak w nich jakichkolwiek podziałów architektonicznych. Sklepienia ich są znacznie niższe od kaplic bocznych nawy.

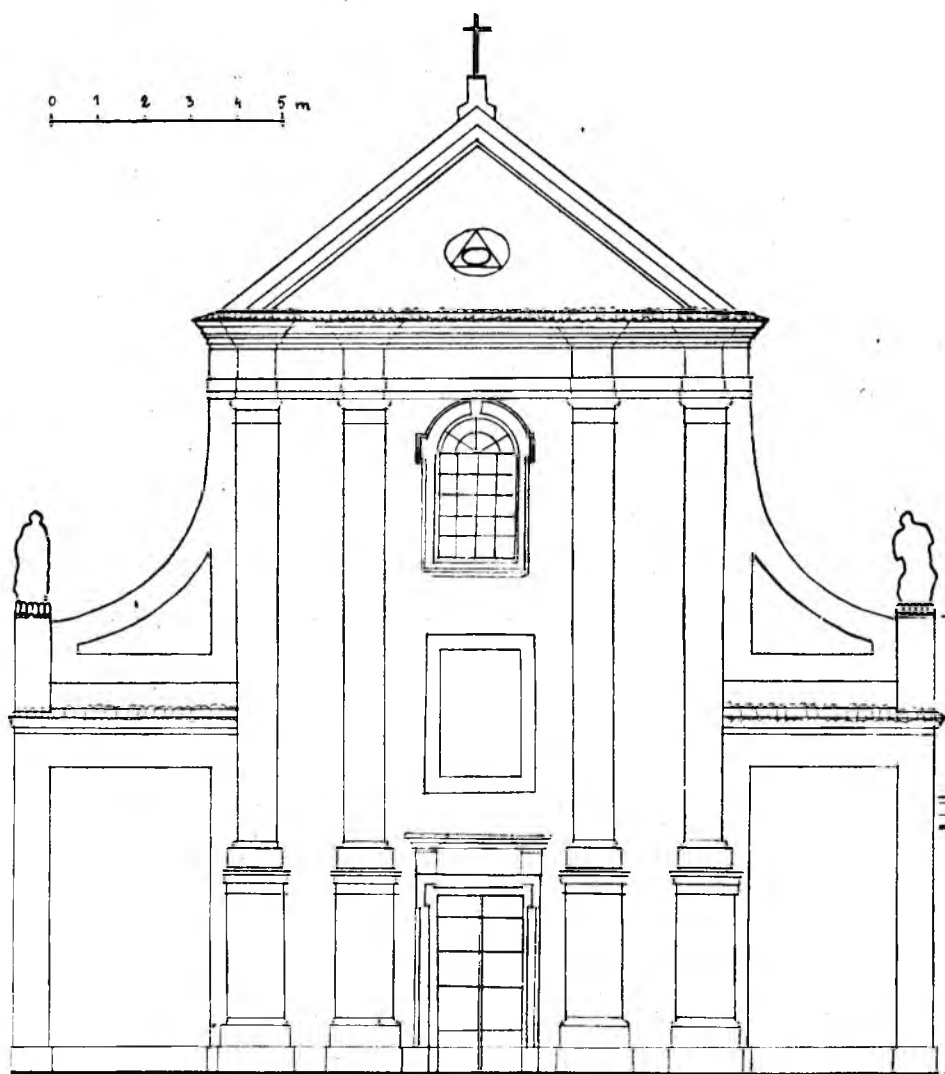
Za prezbiterium, w przedłużeniu murów magistralnych kościoła, mieszczą się po bokach zakrystie oraz, w przedłużeniu prezbiterium, chór zakonny. Chór zakonny jest znacznie wyższy od kaplic nawy.

Z drugiej strony osi podłużnej kościoła znajdują się, w przedłużeniu kaplic bocznych, dwa pomieszczenia eliptyczne w planie, w których są klatki schodowe prowadzące na chór muzyczny. Natomiast w nawie, na całą jej szerokość, wydziela się zasklepienia kruchta, odgradzona od niej

¹⁶ Zob. aneks.

4. Profile detalu architektonicznego lubelskiego kościoła kapucynów

5. Fasada lubelskiego kościoła kapucynów

ścianą chóru muzycznego przepartą trzema arkadami, z których środkowa jest znacznie szersza i ma wykrój eliptyczny. Pomiedzy arkadami stoją pseudopilastry o głowicach utworzonych z przedłużenia gzymsu kaplic bocznych.

Z zewnątrz nawa z prezbiterium i kaplice tworzą układ bazylikowy. Poza to założenie od wschodu wychodzi podłużna neogotycka kaplica zamknięta wielobocznie. Natomiast od południa bryła kościelna wcina się lekko w dwukondygnacyjne skrzydło klasztorne. Opracowana architektonicznie jest tylko fasada skrywająca bryłę kościoła od północy (il. 5). Zwieńczona jest trójkątnym szczytem gzymsowym, wspartym na dwu parach tokańskich pilastrów z gierowanym belkowaniem. Pilastry stoją na wysokich pojedynczych cokołach. Profile głowic pilastrów i belkowania są identyczne z detalem nawy i prezbiterium. Kaplicom-nawom bocznym odpowiadają dwie prostokątne ścianki wypełnione płyciną. Na ścianki opuszczają się łagodne spływy nie dochodzące do narożników, w których stoją posągi patronów kościoła. Figury są ustawione w symetrycznych — względem siebie — pozach z kontrapostem, ubrane w obfite i wzburzone szaty, lekko zwrócone w kierunku osi fasady. W fasadzie na osi najwyżej ustawiony jest krzyż na postumencie kamiennym, pośrodku szczytu — owalny otwór z Okiem Opatrzności, poniżej belkowania wielkiego porządku pilastrów — półkoliście zakończone okno z uszakowatym obramieniem, pod nim znajduje się prostokątna płycina z obrazem o treści mistycznej, franciszkańskiej. Natomiast u dołu stoi prostokątny portal kamienny zwieńczony attyką. Obramienie portalu ma uszakowate wykończenie. Ogólnie można by stwierdzić, że podziały architektoniczne są potraktowane płaszczynowo — niewielka grubość pilastrów i lekko wcięte płyciny.

Materiał budowlany murów kościelnych stanowi otynkowana cegła na zaprawie wapiennej. Wnętrze kościoła zostało pomalowane kredą w barwach bieli i jasnego ugru, które podkreślają jego architekturę. Posadzki wykonano z czarnego i białego marmuru. Wystrój wnętrza — siedem dębowych ołtarzy z amboną. Należy dodać, iż pierwotnie kościół posiadał pięć ołtarzy, w tym jeden główny, również wykonany z dębu. Ołtarze boczne stały w kaplicach przy nawie, odgrodzonych od niej wysoką drewnianą kratą wprawioną w arkady. Wymiary wnętrza nawy z prezbiterium podane w przybliżeniu kształtują się następująco: dł. 22 m, szer. 9 m, wys. 15 m. Grubość murów wynosi nieco poniżej metra. Stan całości stosunkowo dobry, chociaż dostrzega się na murach lekkie pęknięcia.

III

Układ wnętrza i ich opracowanie architektoniczne wykazują wielką prostotę i czytelność. Większość z nich ma plany prostokątne. Przekroje i rzuty kościoła wskazują na zastosowanie linii, kątów prostych, półkola oraz elipsy.

Wiele cech w architekturze budowli wskazuje na jej barokowy charakter. Jedną z nich jest sam układ wnętrza, opracowany na uproszczonym typie il Gesū, ponieważ nie posiada transeptu. Szeroka i krótka nawa jest dominantą całej budowli. Pozostałe pomieszczenia są jej podporządkowane zarówno objętością, jak też stosunkowo najbogatszym opracowaniem architektonicznym. Nawa składa się z dwu przęseł zamykających się do siebie symetrycznie. Wiąże się z nią również prezbiterium, którego oś skierowana jest do nawy. Również kaplice boczne łączą się z nią, ponieważ ich osie poprzeczne są skierowane do środka nawy. Ponadto kształt przekroju filara jest typowo barokowy, gdyż posiada tylko jedną oś poprzeczną¹⁷. Takie ukierunkowanie poszczególnych pomieszczeń do środka nawy czyni kompozycję planu kościoła układem zwartym¹⁸. Spoistość wnętrza w układzie horyzontalnym wprowadza belkowanie opasujące nawę z prezbiterium, natomiast w kaplicach bocznych nawy — gzyms obiegający ich ściany boczne (który wychodzi aż na filary arkad nawy tworząc imposty), zaś na ścianie chóru muzycznego — kapitele pilastrów. Zwartość w układzie wertykalnym w nawie i prezbiterium wprowadzają pilastry, przenikające poprzez gierowanie belkowania i attyki w pasy gurtowe sklepienia. Ten sam moment, tylko bardziej uproszczony, znajdujemy w kaplicach bocznej nawy, gdzie pasy gurtowe przechodzą w pseudopilastry.

Element dynamizmu, tak typowy w architekturze baroku, zauważa się we wprowadzeniu elipsy w pomieszczeniach leżących przy chórze muzycznym i w wykroju środkowej arkady oraz konsekwentnym przeprowadzeniu gierowań we wnętrzu i na fasadzie¹⁹. Elementem dynamicznym jest również uszakowate obramienie okna umieszczonego na fasadzie oraz portalu²⁰. Dynamizm we wnętrzu nawy i prezbiterium wprowadza zdwojenie gzymsu koronującego. Zasada ta, tj. umieszczanie większego gzymsu nad mniejszym, jest niemal powszechna w osiem-

¹⁷ A. Maśliński, *Architektura antyku w interpretacji baroku*, Lublin 1962, s. 131 n.

¹⁸ P. Bohdziewicz, *Zagadnienie formy w architekturze barokowej*, Lublin 1961, s. 57 n.

¹⁹ H. Woelflin, *Podstawowe pojęcia historii sztuki*, przeł. D. Hanulanka, Warszawa 1962.

²⁰ Maśliński, op. cit.

nastowiecznym baroku²¹. Poszczególne elementy gzymsowania są oddzielone od siebie listwą, co wskazuje na prawidłowe i klasyczne opracowanie tego detalu architektonicznego. Zjawisko dynamizmu zachodzi również w wyniku zdwojenia pilastrów w przejściu nawy w prezbiterium, gdzie pilastry zostały wtopione częściowo w filar arkady tęczywej — powodując, że cokoly i głowice tychże pilastrów tworzą fryz potraktowany uskokowo²².

Dalsza analiza detalu architektonicznego wykazuje wysoki stopień zrozumienia wzorów klasycznej architektury. Baza i cokół pilastra są powtórzeniem porządku tokańskiego, natomiast głowicę można by określić — zamiast tokańskiej — dorycką²³. Dwudzielny architrav genetycznie nawiązuje do bogatszych rozwiązań niż porządek tokański, a mianowicie do porządku jońskiego²⁴. Taka interpretacja klasycznych porządków architektury, będąca kompilacją kilku z nich, jest typowa dla architektury barokowej²⁵. W tym miejscu dostrzega się zwłaszcza analogię z wieloma kościołami kapucynów i reformatów budowanymi w XVIII w., np. kościół reformatów w Miedniewicach, pow. Żyrardów, kapucynów w Łomży, Nowym Mieście n. Pilicą i wielu innych. Gzyms attyki w nawie oraz imposty arkad są uproszczeniem kapiteli pilastrów, co zgodne jest również z prawidłowością klasyczną²⁶. A jednocześnie oba te detale mają identyczny profil, co wskazuje na jednorodność opracowania architektonicznego. Za tym samym przemawia także identyczny profil całego detalu architektonicznego nawy z prezbiterium i fasady (il. 7).

We wnętrzu kościoła lubelskiego spotyka się szczególnie tylko jemu właściwy, a mianowicie — gierowanie górnej partii dwudzielnego architravu, obejmujące interwał pary pilastrów (il. 8). Chociaż trudno jest ustalić, czy było to świadomym zamierzeniem architekta, czy też zostało wprowadzone później.

Fasada kościoła lubelskiego jest doskonale zharmonizowana z wnętrzem. Jej kształt oraz kompozycja architektoniczna zapowiadają układ i charakter wnętrza kościoła. W dotychczasowej literaturze naukowej zyskała miano typu „fasady kapucyńskiej”²⁷. Dokładniej można by ją

²¹ Ibidem.

²² Ibidem, s. 35 n.

²³ J. Barozzi da Vignola, *O pięciu porządkach w architekturze*, przeł. K. Tymiański, Warszawa 1955.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Maśliński, op. cit., s. 125 n.

²⁶ Ibidem, s. 135 n.

²⁷ Z. Rewski, *Działalność architektoniczna warszawskich Fontanów*, BHSiK, II (1934), nr 4, s. 265—278; M. Karpowicz, *Architekci warszawscy w Szczuczynie*, BHS, 19 (1957) 231—246; *Historia sztuki polskiej*, Kraków 1965², s. 341.

określić jako fasadę klasycyzująco-barokową, przeznaczoną dla kościołów o niewielkich rozmiarach.

Rzeźby umieszczone na fasadzie kościoła stoją tu, jak już wspomniano, od początku jego istnienia i można przypuszczać, że pochodzą z warsztatu rzeźbiarskiego Bayów — Karola i Jana. Choć są one znacznie zniszczone wskutek warunków atmosferycznych, można by im znaleźć analogie. Są one bliskie rzeźbom ołtarza kościoła augustianów w Warszawie, które — zdaniem W. Tatarkiewicza — pochodzą z warsztatu rzeźbiarskiego Bayów²⁸. Rzeźby lubelskie i warszawskie są jednakowo masywne, posiadają mocne kształty, grubo udrapowane i wzburzone szaty, a przede wszystkim analogicznie opracowane twarze figur — kościste o grubych rysach, ściągnięte brwi, duże nosy i oczodoły. W ten sposób przypuszczenia wysunięte na podstawie historii kościoła, iż rzeźby lubelskie mógł wykonać warsztat Bayów, znalazłyby swoje potwierdzenie stylistyczne. Jeśli zaś idzie o wkomponowanie tych rzeźb w fasadę lubelską, to punktem ich najlepszej widoczności jest miejsce przed fasadą na osi kościoła; a więc dodatkowy element przemawiający za świadomie zamierzonym efektem barokowym — punkt widzenia umieszczony w perspektywie bocznej²⁹.

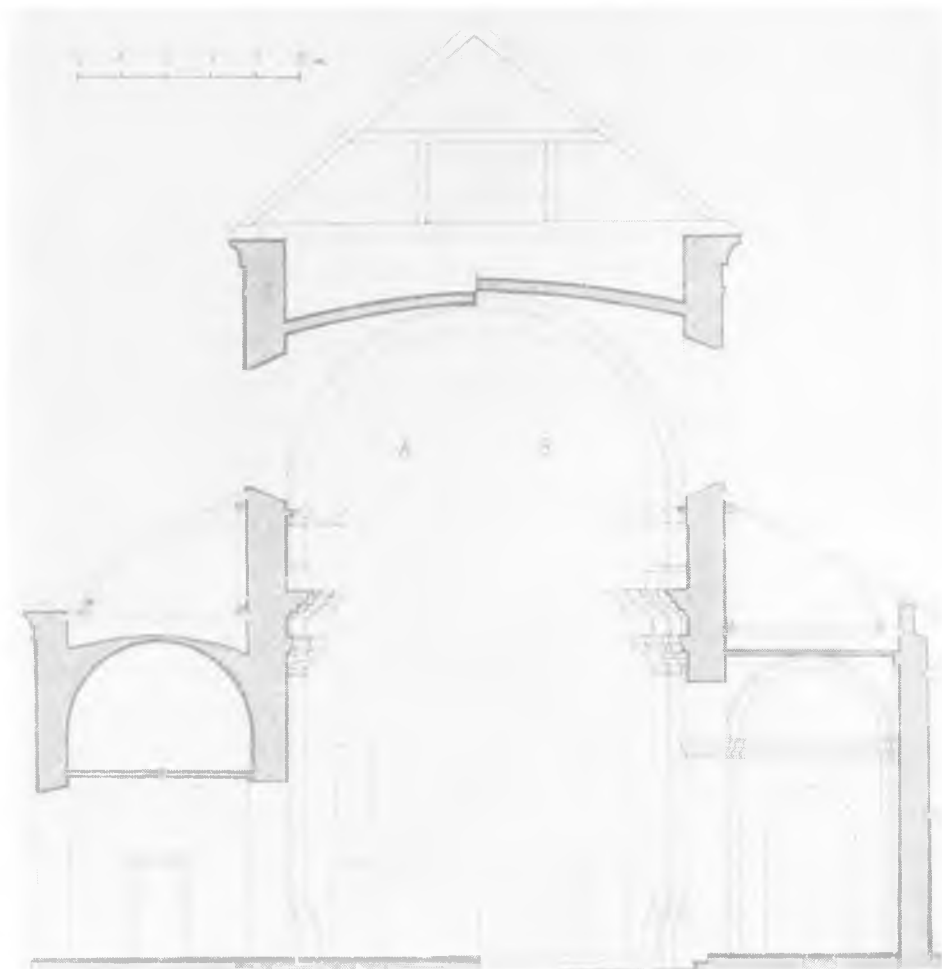
IV

Lubelski kościół kapucynów ma wiele analogii. Kościół ten, jak już wspomniano, jest czwartą z kolei fundacją kapucyńską w Polsce. W owym czasie, tj. na pocz. XVIII w., zakon kapucynów dopiero aklimatyzował się na terenach ziem polskich. Większość zakonników pochodziła z Włoch, z prowincji tokańskiej, która sprawowała opiekę nad młodą prowincją polską. Chociaż przepisy budowlane kapucynów nie określały dokładnie, jak kościół ma wyglądać, dając jedynie ogólnikowe wskazówki, że kościół ma być skromny i surowy, stosowny regule św. Franciszka, to można zauważyć, że zakon miał już swoją niepisaną tradycję budowlaną³⁰. Stwierdza się to czytając np. kontrakt na budowę kościoła lubelskiego, gdzie mówiąc o ołtarzach dodaje się, że mają być one zbudowane „według zwyczaju Kapucynów”. Tę tradycję jeszcze bardziej uwidaczniają rzuty poziome pierwszych kościołów zbudowanych bezpośrednio przed i po fundacji lubelskiej, w okresie lat 1683—1753;

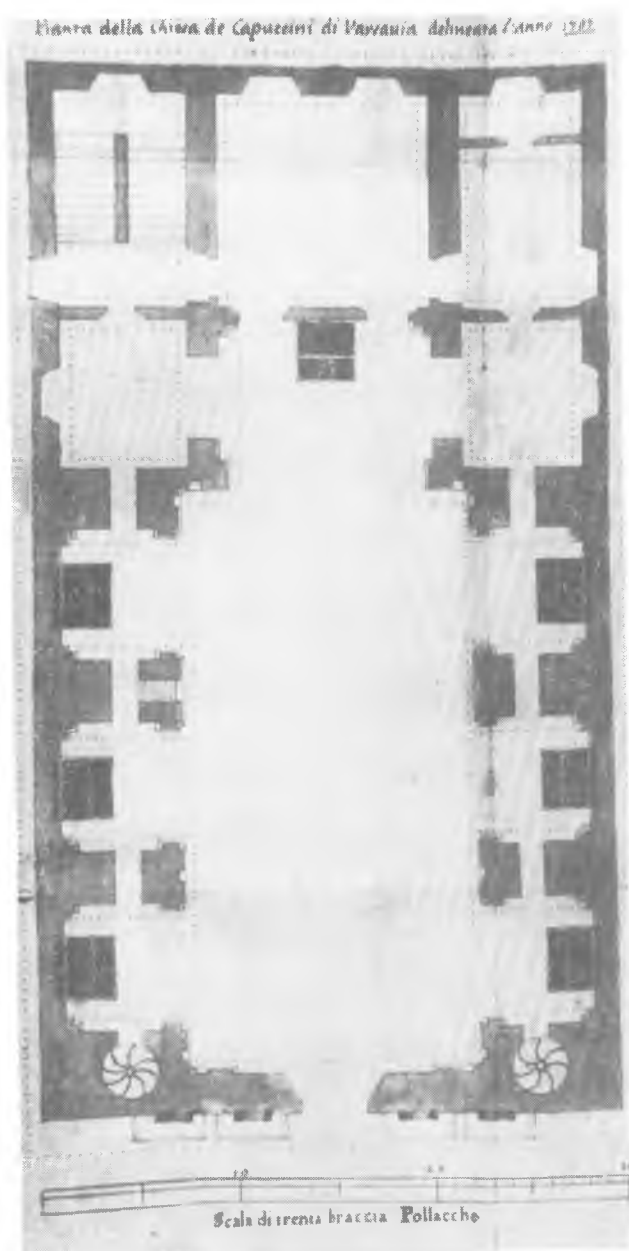
²⁸ *O sztuce polskiej XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1966.

²⁹ Woelflin, op. cit., s. 91 n.

³⁰ Konstytucje Braci Mniejszych Serafickiego Ojca Franciszka Kapucynów z r. 1643, Archiwum Klasztoru Kapucynów w Lublinie. Daty budowy pierwszych kościołów kapucyńskich podaje J. Bartoszewicz (op. cit.).

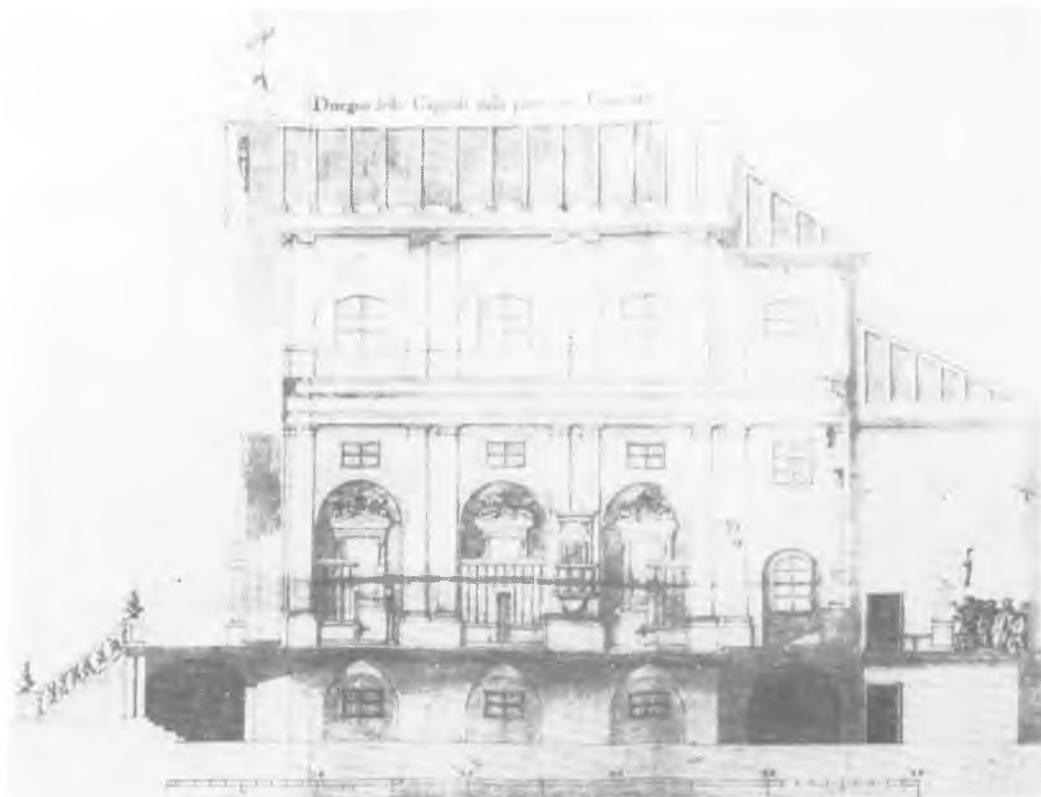
3. Przekrój poprzeczny lubelskiego kościoła kapucynów

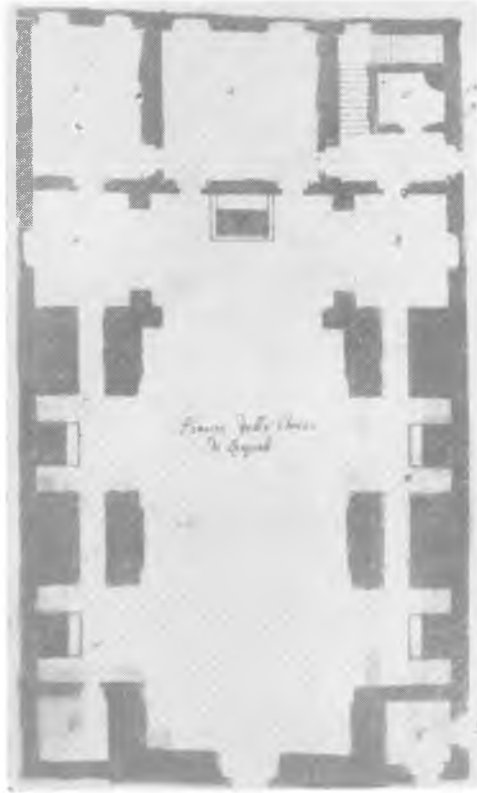
6. Plan pierwotny (1704 r.) warszawskiego kościoła kapucynów

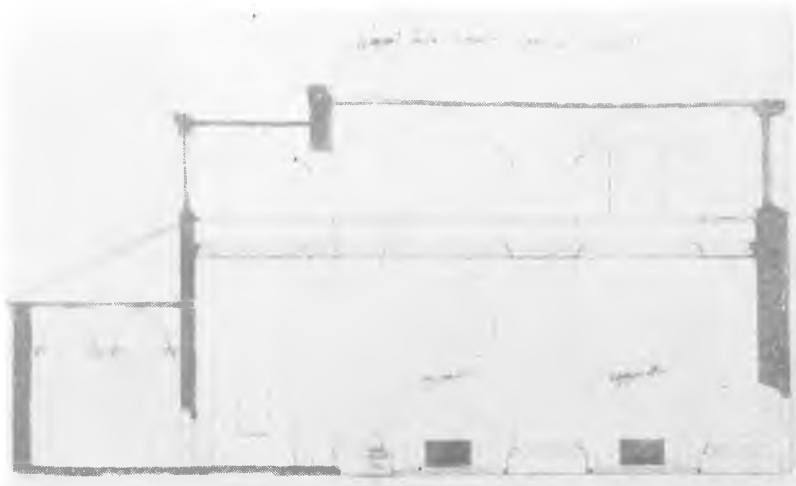
7. Plan pierwotny (1704 r.).
Fasada kościoła warszawskiego

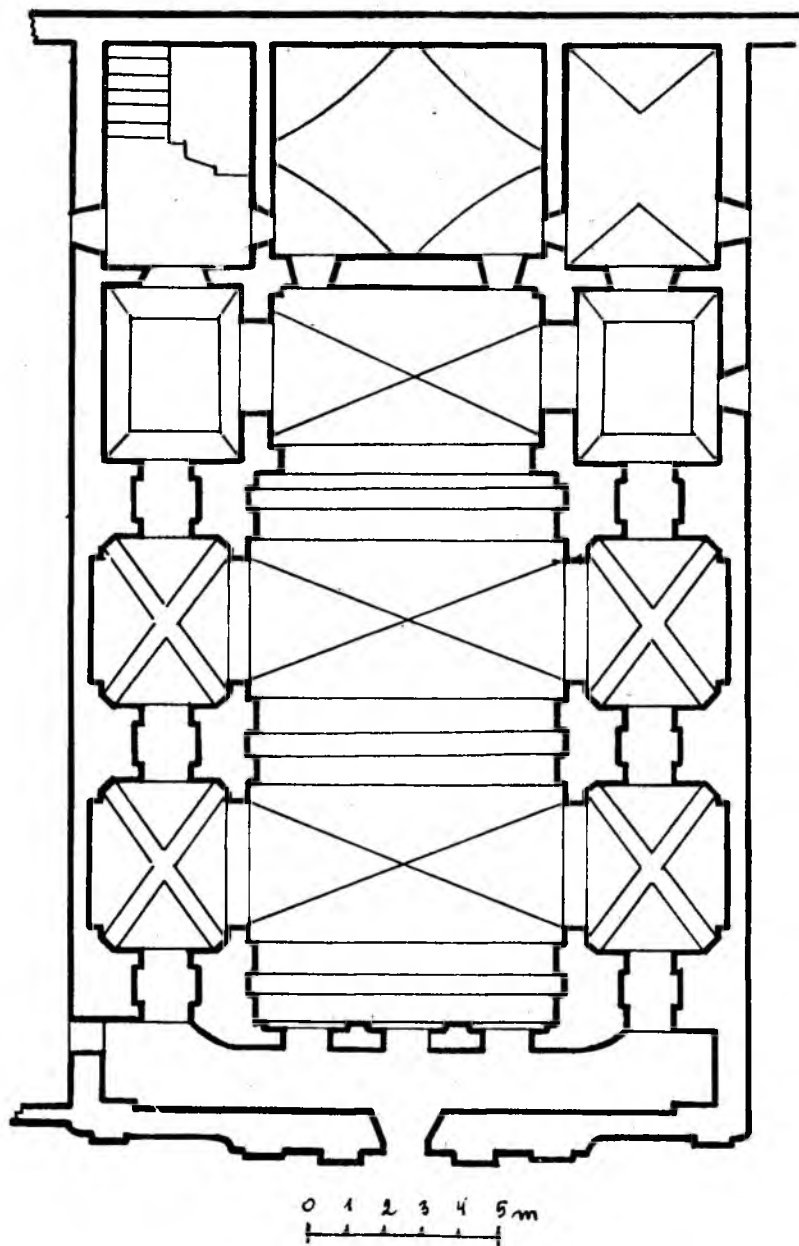
8. Plan pierwotny (1704 r.). Przekrój wzdłużny kościoła warszawskiego

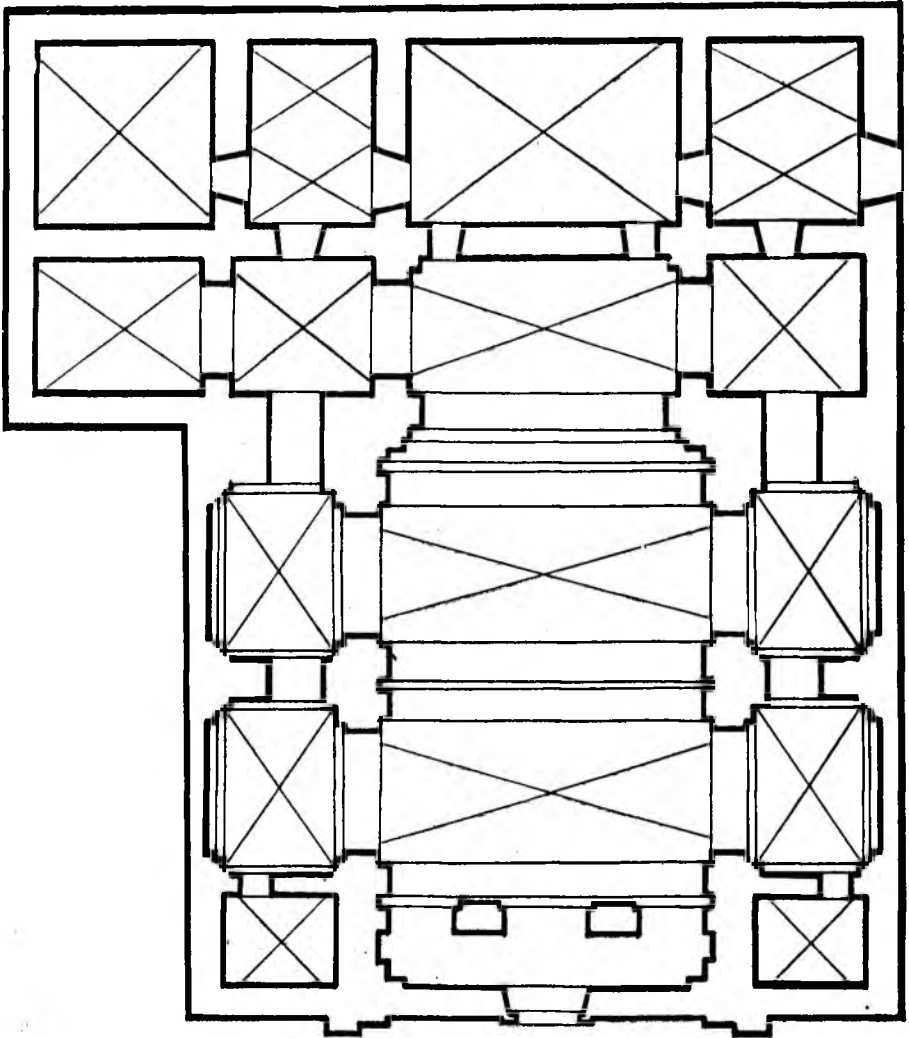
9. Plan lwowskiego kościoła kapucynów (1704 r.)

10. Przekrój wzdłużny lwowskiego kościoła kapucynów (1704 r.)

11. Plan lubartowskiego kościoła kapucynów

0 4 2 3 4 5m

12. Plan rozwadowskiego kościoła kapucynów

są to wg kolejności czasowej fundacje: warszawska, krakowska, lwowska, lubelska, lubartowska oraz rozwadowska (il. 6—12). W dyspozycji wewnątrz nawiązują one bezpośrednio do swego kościoła macierzystego w Rzymie, S. Concezione przy Via Veneto, który jest uproszczeniem typu il Gesù³¹. Porównanie sześciu pierwszych kościołów kapucyńskich wykazuje następujące cechy:

1. układ wewnątrz założony na prostokącie, który wypełniają: nawa z nieco węższym prezbiterium, kaplice, chór zakonny i zakrystie;

2. w układzie przestrzennym reprezentują uproszczony typ il Gesù bez transeptu;

3. prostokątnie zamknięte, jednoprzęsłowe prezbiterium (w tym miejscu należy dodać, że kościoły kapucyńskie wychodzą poza dotychczasowe franciszkańskie zasady budowlane przez oddzielenie prezbiterium od chóru zakonnego, ponieważ chór włączają w budynek klasztoru³²);

4. kościoły: warszawski, lubelski, lubartowski i rozwadowski posiadają wewnątrz nawy z prezbiterium opracowane parami pilastrów tokańskich, wewnątrz kaplic bocznych natomiast przez płyciny i pseudopilastry; ich kaplice leżące przy prezbiterium, tzw. spowiednice, są pozbawione jakichkolwiek podziałów architektonicznych; fasady tychże kościołów są: bezwieżowe i należą do „typu fasad kapucyńskich”, opracowane parami pilastrów wielkiego porządku, rozczłonkowane przez pilastry i lizeny; charakterystycznym zakończeniem ścianek bocznych ujętych w spływy są posągi zakonników lub, jak w kościele lubelskim, patronów kościoła; cechą ogólną opracowania architektonicznego jest surowość interpretacji, utrzymanej w najprostszycich porządkach architektury — tokańskim i doryckim, oraz duża oszczędność w ich stosowaniu, w tym miejscu zauważa się analogię z architekturą zakonu reformatów: kościoł w Kazimierzu Dolnym n. Wisłą, Wągrowie, Miedniewicach, pow. Żyrardów i in.³³;

5. kościoły: krakowski i lwowski posiadają surowe i gładkie mury, prawie że zupełnie pozbawione artykulacji architektonicznej i są wyrazem skrajnej interpretacji reguł budowlanych zakonu kapucynów;

6. wszystkie kościoły są małych rozmiarów, największe z nich mieszczą poniżej tysiąca osób;

³¹ Opis kościoła S. Concezione — M. Armelini, *Le Chiese di Roma dal secolo IV al XIX*, Roma 1942, s. 368 n. Fasada tegoż kościoła w: *Enciclopedia cattolica*, t. V, Vaticano 1950, s. 1742.

³² Por. il. 6—12.

³³ O. A. Błażkiewicz OFM, *Powstanie małopolskiej prowincji reformatów*, „Nasza Przeszłość”, 1964, s. 142. Por.: O. F. Duchniewski OFM Cap., *Dzieje polskiej prowincji kapucynów w czasach porzobiorowych, 1772—1864*, Lublin 1962, Archiwum KUL

7. niektóre z tych kościołów pierwotnie nie posiadały chóru muzycznego, który dobudowywano w czasach znacznie późniejszych³⁴;

8. wszystkie ołtarze kapucyńskie są wykonane z drzewa, ołtarz główny posiada oryginalną konstrukcję, która ma za zadanie maskować pięć otworów przepartych w ścianie zamykającej prezbiterium a łączących z chórem zakonnym: cztery z nich są prostokątne i znajdują się po bokach ołtarza, piąty kolisty — poniżej tabernakulum; na wszystkich ołtarzach kapucyńskich spotyka się rzeźbione jednakowe emblematy: skrzyżowane dłonie Chrystusa i św. Franciszka, a na ambonie znajduje się dłoń trzymająca krucyfik; ponadto wysoka krata drewniana odgradzała ołtarze od nawy.

Pierwotnie w osiemnastym wieku kościoły kapucyńskie były tylko w części otwartymi dla wiernych. Przede wszystkim służyły one zakonnikom oddającym się surowej regule³⁵. Z tej przyczyny kościoły budowano na uboczu miasta. Znajdowały się one w otoczeniu budynków klasztornych i ogrodu, z którymi tworzyły jedną całość. Natomiast fasady kościołów były cofnięte od ulicy lub traktu, co ogólnie biorąc wpływało na stosunkowo skromną architekturę kościołów kapucyńskich.

V

Wracając do obiektu lubelskiego, należałoby bliżej określić sprawę jego autorstwa. Z dotychczasowych rozważań nie wynikło, kto był architektem i budowniczym tego kościoła. Problem ten bliżej wyjaśniają powiązania rodzinne Bayów. Nazwisko Bay, Baia, Bai, Baij, Baj początkowo znane było w Polsce od czasów wojen szwedzkich jako nazwisko kamieniarzy, a dopiero w XVIII w. wybijają się dwaj architekci Karol i Jan Bayowie, podpisujący się Carlo i Giovanni³⁶.

Karol Bay, zm. 1740 r., znany był jako architekt-rzeźbiarz-budowniczy, prowadzący własne przedsiębiorstwo budowlane, a także jako rzeczoznawca w tej branży³⁷.

Jan Bay, s. Antoniego (1705—1749), był bratankiem Karola i podobnie jak stryj znanym rzeźbiarzem i budowniczym³⁸. Praktykę i wiedzę zawodową zdobył w warsztacie swego stryja, po którego śmierci

³⁴ *Lexicon Capucinatorum*, Roma 1951, s. 1190—2.

³⁵ Konstytucje Braci Mniejszych [...].

³⁶ J. Malinowska, *Bay*, [W:] *Dizionario Degli Italiani*, Roma, t. IV (w druku).

³⁷ S. J. Kraszewska CR, *Materiały do historii budowy kościoła SS Wizytek w Warszawie*, BHSiK, V (1937), nr 3/4.

³⁸ Tatariewicz, op. cit., s. 348 i 366.

został właścicielem przedsiębiorstwa budowlanego w Warszawie. Karola i Jana Bayów, poza więzami krwi, łączyło wspólne środowisko w Warszawie. Obaj mieszkali tu na stałe i wspólnie prowadzili zlecane im prace budowlane. Z fundacją lubelską kapucynów związani są obaj w ten sposób, że Karol, starszy i posiadający uprawnienia, podpisał kontrakt na budowę, zaś Jan dopomagał mu w jego realizacji. Ponieważ wypis z *Navis Minoritana* dokonany przez Wadowskiego wymienia Jana Baya jako budowniczego fundacji lubelskiej, wypada wyjaśnić, że Jan Bay w r. 1723, tj. w roku zawierania kontraktu, miał zaledwie 18 lat i jako małoletni nie mógł podpisać kontraktu. Zapewne z racji powiązania rodzinnego i zawodowego z Karolem przyjeżdżał on do Lublina i nadzorował wykonawstwo robót w zastępstwie swego stryja. W ten sposób Jan Bay wszedł do kroniki lubelskiej *Navis Minoritana*, a przez to do ww. rękopisu ks. A. Wadowskiego.

Wykonawstwo robót lubelskiego kościoła kapucynów przez Jana Baya było prawdopodobnie zadowalające, ponieważ kapucyni właśnie jemu zlecają następną budowę kościoła w Rozwadowie³⁹.

Powracając do sprawy: kto wykonał projekt kościoła lubelskiego — bardziej przekonywające byłoby nazwisko Karola Baya, ponieważ stylistycznie kościół lubelski jest bliższy warszawskiemu kościołowi kapucynów niż kościół w Rozwadowie. Dla wyjaśnienia należy podać, że kościół warszawski stoi spośród nich wszystkich najwyżej w randze artystycznej. Za takim rozwiązaniem przemawia to, że Karol Bay jako architekt był lepszy od swego bratanka, na co wskazuje stan badań.

ANEKS

Archiwum Prowincji Warszawskiej OO. Kapucynów: Archiwum Klasztoru Lubelskiego — Nowe Miasto n. Pilicą: Libellus Memoriarum [...] 8v—10: Copie Kontraktu z I. Panem Baiem y Xiążciem IM. Sanguszkim.

Między Jaśnie Oświeconym Xięciem Imcią Pawłem Karolem Lubartowiczem Sanguszkim Marszałkiem Nadwornym W.X.L. z iedney a Imcią Panem Karolem Baiem Architektem Warszawskim z Drugiey strony stanęło pewne i nieodmienne postanowienie wniżej opisany sposób. Iż Imć Pan Karol Bay Obowizuje się Jaśnie Oświeconemu Xięciu Imci a data praesentis Contractus w Pięciu Leciach Wystawić na Przedmieściu Krakowskim w Lublinie Kościół i Klasztor ze wszystkim dla Wielebnych OO. Kapucynów. Za sumę Sto Trzydzieści Trzy Tysiące Ośmuset Sześćdziesiąt y Cztery Złp. Currentis in Regno Moneta. Wzajemnie Jaśnie Oświecony Siąże Imci deklaruje do rąk Imci Pana Baia Pomienioną Summę Czterema Ratami co Rok na każdą Ratę rachując po Złoty Pott. Sześć Tysięcy Sześćset Dziewięćdziesiąt Trzy y Groszy Sześciu, to iest na Trzy Króle, na Wielkanoc, na

³⁹ O. G. Bartoszewski OFM Cap., op. cit.

święty Jan Chrzciciel, y na Święty Michał punktualnie y bez Żadnego Zawodu wypłacać usque ad extemationem toaletem Pomienione Summy Złotych Pott. Sto trzydziestu Trzech Tysięcy Ośmiuset Sześciudziesiąt y Czterech zatrzymać się zaś, ta Exolucya powinna od blisko następujących Świąt Trzech Krolow w Roku Przyszłym Tysięcznym Siedmsetnym Dwudziestym Czwartym y trwać ma per integrum quinquennium, Która to Fabryka Kościoła i Klasztoru, tam ab extra quam ab intra ma być wystawiona przez IMci Pana Baia podług Abrisssu Odniego Xiążęciu IMci oddanego. Obszerniejsza zas Specyfikacya y deskrypcya Teyże Struktury wyraża się w Punktach nizey Wyrażonych.

Kościół według miary i Abrisssu z Klinami zelsznemi, w tym Kościele Cztery Kaplice Czworograniaste ze sklepieniem, przed Wielkim zas Ołtarzem będą dwie spowiednice także ze Sklepieniem nad tymi Spowiednicami będą dwoie. Oratorium dla I.O. Xcia IMci Fundatora, y dla Braci słuchania Mszy Świętey. W Kościele zaś przed Wielkim Ołtarzem y w Kaplicach będzie posadzka Kamienna z Konowa, przydą także przed Wielkim Ołtarzem y przed Kaplicami Gradusy z Kunowa, przed Ołtarzem dwa Gradussy, a przed Kaplicami Jeden Kamienny Gradus, Wielki Ołtarz zas będzie drewniany z Dębowego drzewa według zwyczaiu Kapucynow ze Stołem Kamiennym y z dwiema gradussamy Kamiennymi. W Kaplicach Cztery Ołtarze dębowe będą według zwyczaiu Kapucynow ze Stołami Murowanemi, ale przez Żadnego Malowania y Obrazów ktorych nie rachue przed Wielkim Ołtarzem Krata Dębowa także y przed każdą Kaplicą według zwyczaiu Kapucynow Odrzwi Kamienne będą z zamknięciem należytym, przed Kościołem dwa gradussy Kamienne y Ulica z Kamienia Konowskiego wszersz Dzieć Łokci a Wzdłuż iako Facyata będzie Kościoła, przed temi zas gradussami będzie brukowanie z Kamienia Polnego, w Kościele zas ławki Dębowe będą dla wygody ludziom, Okna w Kościele Szklane z żelaznymi Prętami, z Ramami Dębowymi. Dwie Kropielnice Marmurowe na Święconą Wodę, y Ambona Dembowa według zwyczaiu Kapucynow. W chorze gdzie Spiewac będą Oycowie będzie sklepienie z dwiema Ankrami zelsznemi podobnemi isko w Kościele, posadzka zas w Chorze będzie z Tarcic, Okna Szklane z Ramamy Dębowemi y Zawiasami należytemi, y z Kratami zelsznemi, pod tym Chorem Tedy będzie Grob sklepiony przy Chorze z Iedney strony będzie Zakrystya y druga Zakrystya mniejsza na Laweterz, Laweterz zaś będzie Marmurowy. Te zas Zakrystye będą Sklepione, Posadzka zas z Tarcic z dwiema Oknami ze swoim Zamknięciem z Ramami Dembowemi y Kratami zezalnemi, w Iedney Zakrystyi będzie Szafa Dębowa na Apparaty Koscielne z Zamkiem dobrem. Nad Lawaterzem będzie Izdebka z Kominkiem do Pieczenia Hostiy. Na drugiey zas Stronie Choru będą Schody Szerokie wchodząc na Dormitarz z Oknem y Kratą zelszną, pod schodami będzie Sklepienie na drugi Grob, nad Chorem Dzwonnica na Dzwonek ale bez Dzwonka. [Od tego miejsca następuje opis klasztoru.].

Owa zgoda excepto Samych tylko Obrazow, cum omnibus requisitis powinien będzie IMci Pan Bay Kościół i Klasztor wystawic y szczególnie klucza tylko po zakążczeniu zupełnem Onego oddać do Rąk Xięciu IMci Ktory to Kontrakt we wszystkich Punktach y Ligamentach sub ordino similis Summa to jest 133 864 zysic y dotrzymac Obiedwie Strony sobie na znacząc ubiquinarium Forum in Casum Contraventionis. Oraz ten Krypt chcąc mieć tego waloru Jakoby Autentycznymi Aktami był roborowany. Dla lepszey wiary y Wagi przy Pieczęciach swoich Rękami własnymi Podpisuią. Datt w Lewartowie 2da Xoris Ao 1723 tic.

Paweł Xsiąże Sanguszko MMWXL

MONOGRAPHIE DE L'ARCHITECTURE DE L'ÉGLISE DES P.P. CAPUCINS
SOUS L'INVOCATION DES SS PAUL ET PIERRE À LUBLIN

Résumé

L'église monastique des Capucins à Lublin représente l'ensemble de temples caractéristiques pour cet ordre, nés dans la période du baroque tardif, 1683—1753. Le plan de l'église est basé sur le type il Gesù, sans transept. La nef avec un chœur fermé rectangulairement est divisée par des paires de pilastres toscans, devenant une sangle de la voûte. Il faut ajouter que la nef a deux travées et qu'elle est ordonnée selon le système de deux pilastres; le chœur a une travée avec la division à un pilastre. Les pilastres situés dans les angles de la nef et du chœur sont baissés le long de l'axe. Sur les pilastres s'appuie le plein entablement avec doubles corniches et un attique qui suit la nef et le chœur en formant un seul espace clos. La façade, ordonnée par des paires de pilastres de grand ordre avec le couronnement sous forme de fronton élevé, appartient au type représenté par la façade de l'église des Capucins à Varsovie laquelle reçut dans la littérature le nom de „façade capucine”. Du point de vue de style, l'église de Lublin appartient au baroque modeste et classicisant. Construite en 1726—33 par Charles et Jean Bay, fondée par le prince Paul Sanguszko, elle représente le type de l'église monastique, répandu sur les territoires au sud-est de Varsovie. Ce sont les églises des Capucins aux plans presque identiques, à Varsovie, Lwów, Lubartów, Rozwadów et Lublin auxquelles l'église des Capucins à Varsovie, fondée par Jean III Sobieski avait servi de modèle. L'architecture de ces églises, modeste et pleine de simplicité, s'explique par la sévère règle monastique qui les avait marquées de cette empreinte esthétique.

SPROSTOWANIE

W numerze Roczników Humanistycznych t. XVII, z. 5 (na okładce i w spisie treści) w tytule art. A. Maślińskiego wydrukowano mylnie wyraz „ikonograficzny” zamiast „ikonologiczny”.